

Володимир Рибалкін

ДО МЕТОДОЛОГІЇ ФОРМУВАННЯ ТЕОРІЇ ЕКОНОМІКИ ЗНАНЬ У КОНЦЕПЦІЇ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА

Розглянуто цивілізаційний і формаційний підходи до аналізу постіндустріального суспільства, незавершеність процесу становлення його економіки і незрілість теорії економіки знань на сучасному етапі її формування. Обґрунтовано, що формаційний підхід як методологічний інструмент сходження від абстрактного до конкретного в пізнанні будь-якого історично особливого суспільства має функцію структуризації всього масиву матеріальної культури і тому є адекватним дослідженню постіндустріальної економіки. Розкрито співвідношення понять "цивілізація" і "суспільно-економічна формація" як відповідно ціле і його органічна складова. На цій підставі формаційний підхід розглянуто як органічний компонент цивілізаційного підходу. Визначено складові загальної парадигми теорії економіки знань, її предмет, роль теоретичного (наукового) знання в постіндустріальній економіці. Аргументовано двоєдину соціальну природу наукового знання як об'єкта індивідуально-суспільного привласнення; розкрито сутність і взаємозв'язок наукової інформації та теоретичного знання. Сформульовано зміст вихідного й основного виробничого відношення економічної системи постіндустріального суспільства.

Ключові слова: цивілізаційний підхід, формаційний підхід, постіндустріальна економіка, теорія економіки знань, наукова інформація, теоретичне знання.

JEL: B410.

Становлення концепції постіндустріального суспільства є найбільш значущим результатом сучасного етапу розвитку економічної науки, соціології загалом. Плідність подальшого розроблення цієї концепції залежить, по-перше, від ступеня визрівання об'єктивних властивостей постіндустріального суспільства, по-друге, від методологічного інструментарію їх пізнання – останній має бути адекватним його матеріальній, соціальній і духовній складовим.

Як відомо, методологією, адекватною аналізу історично особливих типів суспільства, що передують постіндустріальній стадії розвитку, є формаційний підхід, що виходить із поняття "суспільно-економічна формація". Але чи відповідає цей підхід пізнанню постіндустріального суспільства і його економіки? Постановка цього питання зумовлена наявністю в науковому середовищі суджень, згідно з якими "формаційний підхід має історичний характер. Він уже відіграв свою роль", "постіндустріальній стадії більшою мірою відповідає цивілізаційний підхід, що базується не на класових, а на загальнолюдських цінностях, не на формах власності, а на технологічній організації суспільства, технологічних способах виробництва" (Чухно, 2006. С. 7–8).

Рибалкін Володимир Олександрович (serg64@ukr.net), д-р екон. наук, проф.; професор кафедри економічної теорії Національного авіаційного університету.

А чи коректно пов'язувати поняття суспільно-економічної формації та, відповідно, формаційний підхід із класовою структурою суспільства як явищем історично приходячим і минулим? Негативна відповідь на це питання вже закладена в самому понятті "суспільно-економічна формація", зміст якого зводиться до всієї сукупності соціальних відносин будь-якого суспільства, основними структурними складовими якої є виробничі відносини, що утворюють економічний базис суспільства, а також політичні, юридичні, ідеологічні, національні, культурні та інші відносини, що утворюють його надбудову. Як економічний базис суспільства виробничі відносини є відносинами привласнення факторів виробництва і його результатів, тобто економічним змістом власності даного суспільства. Розуміння виробничих відносин як економічного змісту власності знаходимо у К. Маркса: "Те, про що в сутності йшлося у Прудона, була існуюча, сучасна буржуазна власність. На запитання: що вона таке? – можна було відповісти лише критичним аналізом "політичної економії", що охоплює сукупність цих відносин власності не в їх юридичному виразі як вольових відносин, а в їх реальній формі, тобто як виробничих відносин" (1960. С. 26). Розглядувані як суб'єктивовані, тобто з боку суб'єктів приналежності, володіння, розпорядження і використання факторів виробництва, виробничі відносини утворюють соціальну структуру суспільства. Це означає, що поняття "виробничі відносини", "відносини власності" та "соціальна структура" є не чимось окремим одне від одного, а розрізною тотожністю.

Будучи суб'єктивованою формою виробничих відносин, соціальна структура може бути як класовою – в рабовласницькому, феодальному і капіталістичному суспільствах, так і безкласовою – в первіснообщинному і посткапіталістичному, названому К. Марксом і Ф. Енгельсом комуністичним, а сучасними закордонними дослідниками (Д. Беллом, П. Дракером, В. Іноземцевим, Р. Кроуфордом, М. Мелоуном, П. Пильцером, О. Тоффлером, Л. Туроу, Т. Сакаї, Т. Стюартом, М. Хардтом, А. Негрі, Л. Едвінсом та ін.) – постіндустріальним інформаційним суспільством, суспільством знань. Зокрема, Д. Белл, трактуючи рух до постіндустріального суспільства як поступальний еволюційний процес, відзначає, що його наслідком є "...насамперед зміна характеру соціальної структури..., поява нових стрижневих структур і нових стрижневих принципів: перехід від суспільства, що виробляє товари, до інформаційного суспільства, або суспільству знань" (1999. С. 661). Характеризуючи зміст цього переходу, Д. Белл акцентує на таких його складових: "...в економіці ... зрушення від обробних галузей до сфери послуг; у технології ... провідна роль заснованих на науці галузей промисловості; у соціологічному вимірі ... нові технократичні еліти і новий принцип стратифікації" (1999. С. 661).

Проте незалежно від того, класову чи безкласову структуру має суспільство, відносини економічного базису і надбудови є його неминущими складовими – як неможливе життя людей без виробництва і споживання матеріальних і духовних благ, так неможливе воно і поза відносинами між людьми, які ці процеси опосередковують. Тому поняття суспільно-економічної формації як історично визначеного соціального організму властиве також постіндустріальному суспільству, яке зараз формується.

Методологічне обґрунтування адекватності поняття суспільно-економічної формації постіндустріальному суспільству своєю підставою має співвідношення цього поняття з поняттям "суспільство". Зміст останнього, як відомо, утворює взаємозалежна сукупність усіх суспільних відносин, але той самий зміст має і поняття "суспільно-економічна формація"

як єдність відносин економічного базису і надбудови. То що ж, суспільство і суспільно-економічна формація є тотожними поняттями? Якщо в понятті "суспільство" суспільні відносини подано в невизначеному і неструктурованому вигляді як суспільні відносини *взагалі*, то в понятті "суспільно-економічна формація" ці самі відносини подано вже структурованими в поняттях економічного базису і надбудови як виробничі (економічні) та ідеологічні відносини, що у своїй єдності утворюють історично особливий тип суспільства. Це означає, що поняття "суспільство" і "суспільно-економічна формація" співвідносяться не як щось різне, а як *абстрактне* і *конкретне*, через що, не будучи тотожними, є *розрізною тотожністю*. Звідси також випливає, що формаційний підхід наділений методологічною функцією сходження від абстрактного до конкретного в пізнанні будь-якого історично особливого суспільства, що і визначає як адекватність, так і конструктивну роль формаційного підходу в дослідженні соціальних відносин постіндустріального суспільства.

Проте будучи адекватним аналізу виробничих та інших соціальних відносин суспільства, формаційний підхід не є таким для аналізу його продуктивних сил. Зумовлене це тим, що, на відміну від виробничих відносин, що утворюють *суспільний* спосіб виробництва матеріальних і духовних благ, продуктивні сили утворюють *технологічний* спосіб виробництва благ і як фундаментальна складова *матеріальної* культури суспільства є об'єктом аналізу не формаційного, а цивілізаційного підходу, що ґрунтується на понятті "цивілізація". Але чи означає це, що формаційний підхід не має ніяких "точок дотику" з поняттям "цивілізація" і тому не є адекватним дослідженню суспільства як певного ступеня розвитку цивілізації?

Відповідь на це питання об'єктивно детермінована співвідношенням і зв'язком понять "суспільно-економічна формація" і "цивілізація". Оскільки зміст поняття "цивілізація" утворює все розмаїття матеріальної та духовної культури суспільства, а зміст поняття "суспільно-економічна формація" зводиться до відносин його економічного базису і надбудови, остільки цивілізація і суспільно-економічна формація співвідносяться одна з одною як *ціле і його органічна складова*. При цьому виробничі відносини є складовою його матеріальної культури, а відносини надбудови – духовної. Це можна пояснити тим, що виробничі відносини, хоча й не містять у собі ні грана речовини, як об'єктивні, тобто існуючі незалежно від волі та свідомості людей мають матеріальну природу і тому є матеріальним утворенням. Цієї властивості не мають відносини надбудови суспільства – вони складаються, проходячи через свідомість людей. Це пояснює, чому відносини надбудови та їх інститути – право, мораль, релігія, філософія, мистецтво й інші форми суспільної свідомості – є елементами *духовної* культури суспільства і тому духовної складової цивілізації.

Співвідношення і зв'язок понять "цивілізація" і "суспільно-економічна формація" не лише визначають формаційний підхід як органічний компонент цивілізаційного підходу, але й наділяють його функцією *структуризації* змісту поняття "цивілізація", що є необхідною умовою пізнання постіндустріального суспільства як історично особливого соціуму. Річ у тім, що в усталеному визначенні цивілізації як єдності матеріальної та духовної культури суспільства обидві складові цього поняття не структуруються, що перешкоджає аналізу цивілізації постіндустріальної епохи як структурно складної системи матеріальних і духовних цінностей. Конструктивна роль у структуруванні змісту матеріальної та духовної складових поняття "цивілізація" належить саме формаційному підходу, і пояснюється це тим, що

вже самим визначенням об'єкта свого дослідження формаційний підхід дозволяє виокремити у змісті матеріальної культури суспільства три підсистеми – соціальну, особистісно-речову і речову. Соціальну утворюють виробничі відносини, особистісно-речову – продуктивні сили як діяльна єдність особистого і речового факторів виробництва, а речову – предмети особистого (невиробничого) споживання. При цьому виробничі відносини і продуктивні сили є не окремими підсистемами матеріальної культури суспільства, а органічно пов'язаними боками одного і того самого об'єктивного явища, вираженого поняттям "суспільне виробництво".

Органічний зв'язок соціальної та особистісно-речової підсистем матеріальної культури суспільства виявляється в тому, що у своїй єдності вони утворюють сферу людської діяльності, в якій виробляються і відтворюються не лише речові та інтелектуальні продукти, але й самі виробничі відносини. Як зазначав К. Маркс, "...не лише речові умови процесу виробництва виступають як його результат, але також і їх специфічно суспільний характер; виробляються, є результатом постійно відновлюваного процесу суспільні відносини, а отже, і суспільне становище агентів виробництва стосовно один одного, самі виробничі відносини" (1974. С. 119). Зрештою, органічний зв'язок двох боків суспільного виробництва визначається їх спільним суб'єктом: суб'єктом як виробничих відносин, так і продуктивних сил є люди – саме між ними складаються певні відносини у процесі виробництва, люди виступають і головною продуктивною силою суспільства. Як об'єктивне явище органічний зв'язок двох боків суспільного виробництва зумовлює внутрішній зв'язок понять "суспільно-економічна формація" і "цивілізація", а тому й адекватність формаційного і цивілізаційного підходів аналізу постіндустріального суспільства.

Будучи суб'єктом суспільного виробництва, люди впливають на обидва його боки – безпосередньо на продуктивні сили й опосередковано, через розвиток останніх, на виробничі відносини. Спонукувані необхідністю задовольняти свої постійно зростаючі потреби, люди вдосконалюють створювані ними засоби виробництва, першою чергою знаряддя праці. При цьому основним спонукальним мотивом удосконалення останніх є потреба виробників скоротити витрати праці на виробництво благ, звільнитися від важкої, монотонної нетворчої фізичної та розумової праці, перекласти її на штучні органи – інструменти, механізми, машини.

Природним результатом удосконалення знарядь праці є трансформація ручних знарядь праці в робочу машину і формування різноманітних систем машин, що утворюють техніко-технологічну основу капіталістичного суспільства на індустріальній стадії його розвитку. Як зазначав К. Маркс, знаряддям праці, адекватним капіталізму, є система машин: у ній знаряддя праці не лише з боку своєї вартості, але і як споживна вартість "переходить в існування, адекватне основному капіталу і капіталу взагалі..." (1969. С. 203). Формування системи машин є суттєвим моментом у розвитку капіталістичного виробництва і полягає в тому, що жива праця підпорядковується праці опрідметненій, носієм якої і є система машин, а найманий робітник із головного агента виробництва перетворюється на придаток машини. Тим самим формальне підпорядкування праці капіталу доповнюється реальним – підпорядкуванням праці не лише капіталістичній формі виробництва (відношенню "наймана праця – капітал"), але і змісту самого технологічного процесу виробництва.

Разом із підпорядкуванням праці живої праці опрідметненій система машин зводить складну працю до простої машинної праці, зумовлює

взагалі витиснення живої праці з безпосереднього процесу виробництва і тому є матеріальною основою "царства свободи". "Царство свободи, – писав К. Маркс, – починається в дійсності лише там, де припиняється робота, продиктована злиднями і вищою доцільністю, отже, за природою речей воно лежить по той бік сфери власне матеріального виробництва... По той бік його починається розвиток людських сил, який є самоціллю, справжнє царство свободи, яке, проте, може розцвісти лише на цьому царстві необхідності, як на своєму базисі" (1962. С. 386–387). Витиснення живої праці з безпосереднього процесу виробництва знаходить свій вираз у сталій тенденції скорочення кількості працівників, зайнятих безпосередньо у виробничих операціях, властивій індустріальним країнам.

Завершений вигляд розвиток знарядь праці отримує в автоматизованих системах машин¹. Формування автоматизованих систем машин своїм наслідком має не лише витиснення живої праці зі сфери матеріального виробництва, не лише звільнення людини від важкої, монотонної, нетворчої фізичної та розумової праці, але і зміну якості праці – її *олюднення*, перетворення на *творчу діяльність*, адекватну природі людини як суб'єкта процесів розпредметнення (пізнання) сутнісних властивостей об'єктивного світу і використання знань у процесах опредметнення самого себе в усьому розмаїтті вироблених ним матеріальних і духовних продуктів. Справді вільна праця – це праця, вільна від усіх форм як соціального (позаекономічного й економічного), так і техніко-технологічного підпорядкування, праця у формі творчої діяльності, праця як творчість.

Внутрішній зміст загального процесу вдосконалення знарядь праці, який розуміють як удосконалення існуючих і створення принципово нових знарядь праці, має дві складові – духовну і матеріальну. Духовну складову цього процесу, яка передує матеріальній, утворює вироблення людьми на основі набутого досвіду і наукових знань інтелектуального продукту – ідеального (уявного) образу досконалішого знаряддя праці, а матеріальну складову – безпосереднє виготовлення (виробництва) цього знаряддя праці як процес опредметнення його ідеального образу. Духовна складова досконалішого знаряддя праці переходить у його матеріальну складову – опредметнюється, що слугує підставою характеризувати процес виробництва досконалішого знаряддя праці як процес опредметнення знання, а самі досконаліші знаряддя праці – як *опредметнене знання*. Разом з тим процес удосконалення знарядь праці у викладеному його змісті є зворотним боком розвитку самих людей: будучи суб'єктом удосконалення знарядь праці, люди в рамках цього процесу розбудовують свої здатності – виробляють, акумулюють і використовують дедалі нові знання у своїй практичній діяльності, що слугує підставою визначення людини як суб'єкта виробництва *суб'єктивованим знанням*. Це визначення характеризує і підкреслює притаманну людям властивість бути активним началом, творцем у процесах розпредметнення навколишньої дійсності й опредметнення себе у вироблених ними знаряддях праці, інших матеріальних і духовних продуктах.

Характеристика вдосконалення знарядь праці та технологій виробництва як процесу опредметнення знання, а речового й особистого факторів відповідно опредметненим і суб'єктивованим знанням є теоретичною осно-

¹ Як зазначав К. Маркс, машинний спосіб виробництва "...свій найчистіший і найбільш класичний вираз знаходить в автоматизованій фабриці", яка "...являє собою завершений спосіб виробництва, відповідний системі машин, і вона є тим більше завершеною, чим досконалішу систему механізмів вона утворює, чим менше виконання окремих процесів... іще потребує опосередкування людською працею" (1973. С. 503–504).

вою розуміння знання, науки безпосередньою продуктивною силою. На цю функцію знання звернув увагу ще К. Маркс. У "Капіталі" він пише: "...принцип машинного виробництва – розкласти процес на його складові фази і розв'язувати завдання, що в такий спосіб виникають, за допомоги застосування механіки, хімії тощо, коротше кажучи, природничих наук, – повсюди стає визначальним" (1960. С. 472). У більш розгорнутому вигляді розуміння знання як безпосередньої продуктивної сили К. Маркс викладає так: "Природа не будує ані машин, ані локомотивів, ані залізниць, ані електричного телеграфу... Усе це – продукти людської праці, природний матеріал, перетворений на органи людської волі, яка панує над природою, або людської діяльності у природі. Усе це – створені людською рукою органи людського мозку, опредметнена сила знання". І далі: "Розвиток основного капіталу є показником того, якою мірою загальне суспільне знання... перетворилося на безпосередню продуктивну силу, і звідси – показником того, якою мірою умови самого суспільного життєвого процесу підпорядковані контролю загального інтелекту і перетворені відповідно до нього" (1960. С. 215). У принципі таку саму характеристику знанню дає один із сучасних фундаторів концепції постіндустріального інформаційного суспільства Д. Белл: "...інформація і теоретичне знання, – пише він, – є стратегічними ресурсами інформаційного суспільства... У цій якісно іншій ролі вони являють собою поворотні пункти новітньої історії. Перший поворотний пункт – це зміна самого характеру науки, яка, як "загальне знання", стала основним виробником, силою сучасного суспільства. Другий поворотний пункт – це звільнення технології від її "імперативної" спрямованості, майже повне перетворення її на слухняний інструмент..." (1979. Р. 206).

До розуміння знання як безпосередньої продуктивної сили слід підходити, по-перше, як до діяльної, творчої сили, по-друге, як до початкового ступеня конкретизації абстрактного значення знання в житті суспільства, вираженого Ф. Беконом його відомою формулою "Знання – сила!". Учений вважав знання, що не приносить плодів, непотрібною розкішшю (1971. С. 83). З таких позицій знання, суб'єктивоване безпосередніми виробниками й опредметнене у знаряддях праці та технологіях виробництва, є органічним елементом не лише продуктивних сил і самого процесу праці, але й відтворення решти складових життя суспільства – виробничих відносин як відносин привласнення (власності), вироблених матеріальних і духовних продуктів, самих людей. Саме в такому розумінні ідея К. Маркса про знання як безпосередню продуктивну силу знайшла свій розвиток у теорії економіки знань, що формується і є фундаментальною складовою концепції постіндустріального "інформаційного" суспільства, "суспільства знання" як *посткапіталістичного* суспільства².

Зміст теорії економіки знань, як і будь-якої іншої теорії, утворює система наукових категорій, що відбивають її об'єкт і предмет. Об'єктом цієї теорії є процеси становлення, функціонування і розвитку економіки постіндустріального суспільства, а його складовими – еволюція праці у вільну творчу діяльність; фактори заперечення *речової* форми суспільного багатства як всезагального способу зв'язку (залежності) індивідів у товарному господарстві та формування адекватної посткапіталістичному суспільству *особистісної* форми суспільного багатства, якою, за Марксом, є вільна

² П. Дракер у своїй книзі "Посткапіталістичне суспільство" стверджує, що "суспільство, в якому ми живемо, безперечно слід охарактеризувати як "посткапіталістичне" (Новая постиндустриальная волна..., 1999. С. 71).

індивідуальність, заснована на універсальному розвитку індивідів і на перетворенні їх колективної, суспільної продуктивності на їхнє суспільне надбання (1968. С. 100–101); види і підвиди творчої діяльності, що створює все різноманіття інтелектуальних продуктів у їх ідеальній (уявній) і матеріальній (предметній) формах як необхідна і достатня умова формування універсально розвиненої особистості; сутність, види і форми інтелектуальної власності; місце і роль наукової інформації та знання в цих та інших трансформаційних процесах. Центральна складова об'єкта теорії економіки знань утворює її предмет – суспільні відносини, що опосередковують виробництво і привласнення (володіння, розпорядження, використання) знання в усіх сферах життєдіяльності суспільства і людини.

Загальною парадигмою теорії економіки знань є обґрунтування принципово нової якості як самого процесу, так і продукту виробництва, заснованого на використанні наукових знань. Ця парадигма трактує знання як: засіб виробництва, основний виробничий ресурс, визначальну ланку виробничого процесу, найбільш значущий об'єкт власності, що породжує новий тип власності. Так, П. Дракер, визначаючи працівників, що володіють знаннями поняттям "інтелектуальний капітал" (knowledge worker), підкреслює, що такі працівники "володіють засобами виробництва: це їхні знання" (2006. Р. 47). Як вважає О. Тоффлер, якщо для індустріального суспільства головним матеріальним об'єктом власності була земля, будови, машини, засоби промислового виробництва, то в наш час, коли США переходять до інформаційного суспільства, основу власності утворює неречова субстанція – знання, інформація. Її найважливішою характеристикою є те, що вона стає суспільним надбанням – перетворюється на спільну духовну власність, оскільки кожен може користуватися нею. Цю думку О. Тоффлер завершує так: "...найбільш значуща власність сьогодні невідчутна. Вона надсимволічна. Це – знання. Вони можуть бути використані багатьма людьми одночасно для створення добробуту і для виробництва нового знання" (2004. С. 503). Тут, проте, не можна не зазначити, що К. Маркс саму науку визначив як "загальне суспільне знання", "загальні сили людської голови", "загальний інтелект" (1968. С. 214–215), а будь-яку наукову працю, будь-яке відкриття і будь-який винахід – як всезагальну працю (1962. С. 116).

Викладене тлумачення знання підводить до його розуміння як об'єкта *двоєдиної соціальної якості – індивідуального і суспільного привласнення*, оскільки суспільне привласнення (привласнення всім суспільством) тотожне індивідуальному привласненню – привласненню кожним індивідом і колективом як суб'єктами виробництва, володіння, розпорядження і використання знання. Не оперуючи самим поняттям двоєдиної соціальної якості знання як об'єкта індивідуально-суспільного привласнення, А. Гриценко характеризує суть і зв'язок індивідуальної та всезагальної власності на знання так: "Початково набуте (вироблене) нове знання належить суб'єкту, який його добув, і є його невід'ємною індивідуальною (особистою) власністю. Але якщо таке знання поступово стає надбанням усього суспільства і його здобуває кожна людина, то воно стає всезагальною власністю. При цьому у процесі ствердження загальної власності індивідуальна (особиста) не заперечується, а навпаки – реалізується повною мірою. Адже справді загальною власністю може бути лише тоді, коли нею володіє кожен (без винятку) індивід" (2003. С. 56). Із двоєдиної соціальної природи знання як об'єкта власності випливає, що у процесі формування постіндустріального суспільства розширення ареалу творчої діяльності, що породжує знання та

інші інтелектуальні продукти, є рівнозначним запереченню приватної власності та становленню індивідуально-суспільної власності як історично нового типу привласнення продуктів інтелектуальної діяльності.

До викладеного вище змісту предмета, об'єкта й основних складових загальної парадигми теорії "економіки знань" слід підходити як до початкового етапу її формування в розвинену, внутрішньо несуперечливу, зрілу теорію. Незрілість її нинішнього стану обумовлена тим, що, по-перше, процес становлення економіки постіндустріального суспільства є ще далеким від свого завершення навіть у найрозвиненіших капіталістичних країнах. Ця обставина підтверджує відому тезу, згідно з якою нерозвиненому суспільству завжди відповідають нерозвинені теорії. По-друге, на нинішньому етапі свого формування теорія "економіки знань" не дає теоретично обґрунтовані відповіді на питання, що мають принципове значення для вироблення нею адекватної собі системи категорій – чи властива зрілій постіндустріальній економіці товарна форма виробництва, чи є інформація і знання товаром, а якщо так, то чим визначається їх вартість? По-третє, незрілість нинішнього етапу формування теорії "економіки знань" знаходить своє вираження в неоднозначному тлумаченні співвідношення і змісту ключових її категорій – "знання" і "інформація". Так, Ж. Сапір стверджує: "Знання, яке ми розуміємо як сукупність уявлень про стан середовища, є первинним стосовно інформації" (2001. С. 150). Діаметрально протилежне уявлення про співвідношення знання та інформації впливає з визначення цих категорій Дж. Ходжсоном: "Інформація – сукупність даних, які вже інтерпретовані, яким уже вдалося надати певного змісту. А знання – продукт використання інформації" (2001. С. 34). Очевидно, що обидва цитовані уявлення як протилежні один одному не можуть бути одночасно істинними, тоді яке з них є таким? Відповідь на це питання визначають розумінням сутності та взаємозв'язку розглянутих понять.

Теоретичну основу розуміння взаємозв'язку наукової інформації та знання утворює *інформаційна якість* природи, інших матеріальних (об'єктивних) складових середовища життя і діяльності людей. Подібно тому, як Сонце випромінює світлову, теплову та інші види енергії, природа "світиться" всіма своїми властивостями, виражаючи в них саму себе. Тому під інформаційною якістю матеріального світу слід розуміти властиву йому здатність виражати себе всім розмаїттям своїх властивостей. Існуючи незалежно від свідомості людини, властивості матеріального світу самі по собі інформацією не є: вони стають нею лише у *відношення* суб'єкта інформації до її об'єкта. Суб'єктом інформації є *свідомість* людини, а об'єктом – матеріальний світ. Зміст відношення суб'єкта інформації до її об'єкта утворюють два взаємозалежні процеси – процес *утворення* інформації та процес *вироблення* (виробництва) теоретичного (наукового) знання. Утворенням інформації є сприйняття органами почуттів, свідомістю людини об'єктивного світу, середовища її життєдіяльності. Таке розуміння процесу формування інформації пояснює, чому, наприклад, феєрія зоряного неба зникає для нас, коли ми заплющуємо очі або в денний час доби, чому людина, що втратила той чи той орган сприйняття навколишньої його дійсності, втрачає відповідний сегмент інформації про неї. Це означає, що інформація у своїй *сутності* є те, що сприймається свідомістю людини за допомоги її органів почуттів, що поза свідомістю людини інформації не існує, що інформація це не самі властивості об'єктивної дійсності, а їх відбиття у свідомості людей. Інформація є на боці не природи, а людини, і як явище природи її можна розглядати лише в контексті розуміння людини як найро-

звиненішої, діяльно-мислячої форми природи, здатної не лише відбивати (сприймати) її властивості, але також пізнавати і використовувати їх на свою користь, творити так звану другу природу – розмаїття продуктів своєї свідомої діяльності. Звідси випливає, що інформація є діяльною єдністю об'єкта і суб'єкта і тому є тотожністю об'єктивного і суб'єктивного. Проте викладене розуміння інформації утворює сутність не всіх її видів, а лише наукової інформації, воно не є характерним для інформації (свідченням і даним), що не належить до об'єктивного (матеріального) середовища.

На відміну від формування інформації, вироблення знання є процесом пізнання сутності сприйнятих свідомістю людини властивостей об'єктивної дійсності, тобто процесом переходу інформації в теоретичне знання. Цей процес починається інформацією (сприйняттям людьми властивостей об'єктивної дійсності) і завершується виробленням теоретичного знання. Перехід інформації в теоретичне знання зумовлений двома обставинами: по-перше, тим, що пізнання сутності властивостей природи є не безпосереднім (прямим) ставленням людей до природи, а ставленням, опосередкованим сприйняттям людьми її властивостей, тобто інформацією. Це означає, що шлях до знання лежить через інформацію, а саме знання є інформація, опосередкована її пізнанням, тобто пізнаною інформацією. По-друге, перехід інформації у знання зумовлений тим, що інформація як сприйняті органами почуттів і відбиті свідомістю людини властивості об'єктивного світу є не теоретичним (раціональним), а "почуттєвим знанням", знанням не сутності речей, а лише форм її (сутності) прояву. Здатність проникати в сутність предметів, процесів і явищ має лише розумова діяльність людей, за допомоги якої "почуттєве знання" (інформація) збагачується теоретичним знанням як продуктом процесу пізнання матеріального світу. У своїй абстрактній сутності наукове пізнання є відношенням суб'єкта пізнання до об'єкта пізнання. Всезагальним суб'єктом пізнання є розум як цілепокладаюча творча функція мозку людини, а об'єктом – об'єктивний світ. Загальний зміст процесу пізнання утворює розопредметнення людиною і суспільством об'єктивного світу – "схоплювання" розумом сутності предметів, процесів і явищ матеріального світу. Розпредметнення останнього як процес його пізнання у філософському аспекті є процесом переходу об'єктивного світу з "речі в собі" в "річ для нас", тобто процесом освоєння (осягнення) суб'єктом пізнання об'єктивного світу й у цьому сенсі переходу останнього у свій світ. Тому у філософсько-економічному аспекті пізнання є процесом привласнення людиною і суспільством матеріального світу в його ідеальній (уявній) формі – формі знання пізнаних властивостей і законів його саморуку. Викладене розуміння змісту понять "інформація" і "знання" визначає не лише співвідношення між ними – первинність інформації та вторинність знання, але й їх взаємозв'язок: вироблене людьми теоретичне знання стає науковою інформацією, використання якої в усіх галузях суспільного виробництва утворює реальний процес перетворення науки на безпосередню продуктивну силу.

Таке розуміння сутності, співвідношення і взаємозв'язку інформації та знання властиве не лише природі, але й такому матеріальному утворенню, яким є економіка. Будучи фундаментальною складовою життя суспільства, економіка кожного історично особливого суспільства наділена такими властивостями, якими відрізняються первіснообщинна, рабовласницька, феодальна, капіталістична і посткапіталістична (постіндустріальна) економіки. Зокрема, специфічними властивостями капіталістичної економіки (економіки капіталу) є: первісне накопичення капіталу як процес фор-

мування основного виробничого відношення капіталізму "наймана праця – капітал", самозростання капіталу як процес виробництва додаткової вартості, створення акціонерного капіталу як процес заперечення приватної капіталістичної власності, капіталу взагалі. Подібно до природи капіталістична економіка як історично визначене матеріальне утворення має інформаційну якість – здатність виражати свої властивості конкретними (особливими) формами економічної реалізації суб'єктами капіталістичних виробничих відносин об'єктів своєї власності. Такими формами, зокрема, є: заробітна плата як форма економічної реалізації власності на робочу силу, промисловий і торговельний прибуток як форми економічної реалізації власності на промисловий і торговий капітал, позичковий відсоток як форма економічної реалізації власності на позичковий капітал, дивіденд як форма економічної реалізації власності на акціонерний капітал. Ці форми економічної реалізації капіталістичної власності її суб'єкти – наймані працівники, власники промислового, торгового, позичкового й акціонерного капіталу – сприймають як інформацію про джерела і величину своїх доходів.

Сприйняті як певна економічна інформація, вказані та інші особливі форми економічної реалізації капіталістичної власності є для економічної науки вихідним пунктом пізнання сутності тих економічних відносин і процесів, вираженням яких вони є, тобто переходу економічної інформації в теоретичне знання. Необхідність цього переходу зумовлена тим, що будь-яка особлива економічна форма як внутрішня організація певних економічних відносин і процесів виявляє сутність останніх не в її "чистому", "незатмареному", а в перетвореному і тому спотвореному вигляді. Так, заробітну плату як основний елемент організації відносин між найманою працею і капіталом наймані працівники сприймають як оплату своєї праці, натомість у своїй сутності вона є ціною, тобто грошовою і тому перетвореною формою вартості товару "робоча сила". Аналогічного перетворення зазнає і додаткова вартість, створювана працею найманих працівників: будучи *сутністю* всіх форм капіталістичних доходів, додаткова вартість у процесі її розподілу між власниками промислового, торгового, позичкового й акціонерного капіталу набуває перетворених форм відповідно промислового і торгового прибутків, позичкового відсотка і дивіденду. Пізнана сутність економічних відносин, процесів і явищ набуває якості теоретичного знання і знаходить свій вираз у системі наукових категорій, що утворюють зміст певної економічної теорії. Викладене розуміння сутності, співвідношення і взаємозв'язку інформації та знання дозволяє визначити місце і функціональну роль знання в системі категорій, що виражають зміст постіндустріальної економіки: подібно до того, як генетичною клітинкою капіталістичної економіки і тому вихідною категорією теорії капіталу є товар, генетичною клітинкою постіндустріальної економіки і тому вихідною категорією теорії "економіки знань" є знання.

Як одна з форм творчої діяльності, пізнання об'єктивної дійсності є двоєдиним процесом: з одного боку, це процес виробництва знання, з іншого боку – засіб і сфера формування через саму себе творчої особистості. Тому кожен глибший ступінь пізнання об'єктивної дійсності, так само як і кожен вищий ступінь розвитку технологічного способу виробництва, виступають показником і мірою розвитку людини як творчого індивідуума. У цьому контексті привертають увагу положення М. Хардта і В. Іноземцева про те, що продуктом творчої праці є не так "виробництво для інших" (виробництво матеріальних благ), як "виробництво суб'єктивного", "виробництво самого себе" (Хардт, 2006. С. 89–90), "сам творчий су-

б'єкт, його вдосконалені здатності" (Иноземцев, 1998. С. 96). Таке розуміння творчої праці та творчої особистості – як історично нового суб'єкта в постіндустріальному суспільстві – принципово не відрізняється від характеристики праці й особистості в комуністичному суспільстві. Марксизм, як відомо, виходить із того, що економічною основою комунізму є праця не як необхідність "заробити на життя" або як "засіб до існування", а праця як потреба людини в реалізації своїх здібностей, праця як творчість, що несе задоволення в самій собі й тому не потребує зовнішніх економічних стимулів – заробітної плати, прибутку тощо. Зумовлена "універсальністю потреб, здатностей" людини, творча праця, за К. Марксом, є не чим іншим, як "абсолютним виявленням творчих обдаровань людини, без яких-небудь інших передумов, окрім попереднього історичного розвитку, що робить самоціллю цю цілісність розвитку, тобто розвитку всіх людських сил, як таких, безвідносно до будь-якого *заздалегідь установленого масштабу*" (1968. С. 476). Розширення ареалу і зростання питомої ваги суб'єктів творчої праці в сукупній праці постіндустріального суспільства є рівнозначним розширеному відтворенню особистісної форми суспільного багатства, персоніфікованої кожним індивідом творчої діяльності.

Органічний зв'язок процесів виробництва знання і формування універсально розвиненого індивідуума визначається загальною для цих процесів підставою – творчою діяльністю, яка об'єктивно детермінує не лише їх внутрішній зв'язок, але й супідрядність адекватних їм теоретичних понять. Саме тому в теорії економіки знань категорії "знання" й "універсально розвинений індивідуум" є відповідно вихідною й основною категоріями. Це означає, що в економіці постіндустріального суспільства виробництво знання є вихідним, а формування універсально розвиненого індивідуума – основним виробничим відношенням. Виробництво ж і привласнення речових форм багатства (засобів виробництва і предметів особистого споживання) "йде" в засади економіки, тобто є матеріальною основою життєдіяльності індивідів постіндустріального суспільства.

Узагальнення викладеного вище підводить до таких висновків:

– у процесі еволюції індустріального суспільства в постіндустріальне відносини економічного базису і надбудови як об'єкт формаційного підходу не зникають, хоча їх суспільна природа, зміст і форми зазнають якісної зміни. Не лише зберігається, але й актуалізується роль формаційного підходу в аналізі сутнісних властивостей постіндустріального суспільства, зокрема, в поглибленні структуризації змісту матеріальної та духовної складових поняття "цивілізація". Тому немає об'єктивних підстав ні для заперечення наукових можливостей формаційного підходу в дослідженні постіндустріального суспільства, ні для його протиставлення цивілізаційному підходу;

– теорія економіки знань, яка формується, є розвитком ідей К. Маркса про знання як безпосередню продуктивну силу суспільства і вільну індивідуальність, засновану на універсальному розвитку індивідів як особистісної форми суспільного багатства, адекватної посткапіталістичній епосі;

– теорія економіки знання ще не набула якості зрілості: *по-перше*, не виробила внутрішньо взаємопов'язану систему категорій, що відбиває сутність і форми суспільних відносин, які опосередковують виробництво і привласнення інтелектуальних і матеріальних продуктів в об'єктивній логіці розгортання її вихідного виробничого відношення в основне відношення; *по-друге*, не дає відповіді на запитання: чи іманентні постіндустріальній економіці суспільні відносини і процеси, властиві простій і капіталісти-

чній формам товарного виробництва і відповідні їм категорії – товар, вартість, гроші, ціна, наймана праця, товар робоча сила, вартість товару робоча сила, додаткова вартість, капітал; у якому взаємозв'язку вони перебувають із категоріями теорії економіки знань? Ці питання мають принципове значення для розуміння соціального характеру постіндустріальної економіки і вироблення теорією економіки знань адекватної собі системи категорій. У разі позитивних відповідей на поставлені запитання постіндустріальна економіка постає як *капіталістична* економіка, яка інтегрує і підпорядковує собі суспільні відносини і процеси, що виражаються категоріями теорії економіки знань, через що останні стають елементами системи категорій теорії капіталу. У разі ж негативних відповідей постіндустріальна економіка постає як економіка *посткапіталістичної епохи* – як економіка не самозростання вартості (капіталу), а формування і піднесення особистісної форми суспільного багатства – вільного розвитку творчих сил людини як самоцілі, основи теоретичного вираження якої закладає теорія економіки знань, що формується.

Література

- Белл Д. (1999) Грядущее постиндустриальное общество: Опыт социального прогнозирования. М.: Academia.
- Бэкон Ф. (1971) Соч.: В 2-х т. Т. 1. М.: Мысль (Философское наследие).
- Гриценко А. (2003) Совместно-разделённые отношения: труд, собственность и власть // Экономика Украины. № 3.
- Иноземцев В.Л. (1998) За пределами экономического общества. М.: Academia-Наука.
- Иноземцев В.Л. (ред.) (1999) Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология. М.: Academia.
- Маркс К. (1974) Капитал. Кн. 1 Гл. 6. Результаты непосредственного процесса производства // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. Т. 49. М.
- Маркс К. (1960) Капитал // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. Т. 23. М.
- Маркс К. (1961) Капитал // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. Т. 25. Ч. 1. М.
- Маркс К. (1962) Капитал // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т. 25. Ч. 2. М.
- Маркс К. (1960) О Прудоне // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. Т. 16. М.
- Маркс К. (1968) Экономические рукописи 1857–1859 годов // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. Т. 46. Ч. 1. М.
- Маркс К. (1968) Экономические рукописи 1857–1861 годов // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. Т. 46. Ч. 2. М.
- Маркс К. (1973) Экономическая рукопись 1861–1863 годов // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. Т. 47. М.
- Сапир Ж. (2001) К экономической теории неоднородных систем: Опыт исследования децентрализованной экономики. М.: ГУВШЭ.
- Тоффлер О. (2004) Метаморфозы власти. М.: АСТ.
- Хардт М., Негри А. (2006) Множество: война и демократия в эпоху Империи. М.: Культурная революция.
- Ходжсон Дж. (2001) Социально-экономические последствия прогресса знаний и нарастания сложности // Вопросы экономики. № 8.
- Чухно А.А. (2006) Діалектична філософія і методи економічної теорії // Економічна теорія. № 4.
- Bell D. (1979) The Social Framework of Information Society // The Computer Age: A twenty year view. Massachusetts.
- Drucker P. (2006) Post-Capitalist Society. Philadelphia: University of Pensilvania Press.

References

- Bell D. (1999) Grjadushhee postindustrial'noe obshhestvo: Opyt social'nogo prognozirovaniya [The Coming Post-industrial Society: the Experience of Social Forecasting]. M.: Academia. (In Russian)
- Bjekon F. (1971) Soch. [The Works]: V 2-h t. T. 1. M.: Mysl' (Filosofskoe nasledie). (In Russian)
- Gricenko A. (2003) Sovmestno-razdeljonnye otnosheniya: trud, sobstvennost' i vlast' [Together, Separate Relationships: Labor, Property And Power] Jekonomika Ukrainy. № 3. (In Russian)
- Inozemcev V.L. (1998) Za predelami jekonomicheskogo obshhestva [Outside Economic Society]. M.: Academia-Nauka. (In Russian)

- Inozemcev V.L. (red.) (1999) Novaja postindustrial'naja volna na Zapade [The New Wave of Post-industrial West]. Antologija. M.: Academia. (In Russian)
- Marks K. (1974) Kapital. Kn. 1 Gl. 6. Rezul'taty neposredstvennogo processa proizvodstva [Capital. Bk. 1 Ch. 6. Results of the Direct Production Process] *Marks K., Jengel's F. Soch.* 2-e izd. T. 49. M. (In Russian)
- Marks K. (1960) Kapital [Capital] *Marks K., Jengel's F. Soch.* 2-e izd. T. 23. M. (In Russian)
- Marks K. (1961) Kapital [Capital] *Marks K., Jengel's F. Soch.* 2-e izd. T. 25. Ch. 1. M. (In Russian)
- Marks K. (1962) Kapital [Capital] *Marks K., Jengel's F. Soch.* T. 25. Ch. 2. M. (In Russian)
- Marks K. (1960) O Prudone [About the Proudhon] *Marks K., Jengel's F. Soch.* 2-e izd. T. 16. M. (In Russian)
- Marks K. (1968) Jekonomicheskie rukopisi 1857–1859 godov [Economic Manuscripts of 1857–1859] *Marks K., Jengel's F. Soch.* 2-e izd. T. 46. Ch. 1. M. (In Russian)
- Marks K. (1968) Jekonomicheskie rukopisi 1857–1861 godov [Economic Manuscripts of 1857–1861] *Marks K., Jengel's F. Soch.* 2-e izd. T. 46. Ch. 2. M. (In Russian)
- Marks K. (1973) Jekonomicheskaja rukopis' 1861–1863 godov [Economic Manuscripts of 1861–1863] *Marks K., Jengel's F. Soch.* 2-e izd. T. 47. M. (In Russian)
- Sapir Zh. (2001) K jekonomicheskoi teorii neodnorodnyh sistem: Opyt issledovanija decentralizovanoj jekonomiki [For Economic Theory Of Inhomogeneous Systems: Experience The Study Of Decentralized Economy]. M.: GUVShJe. (In Russian)
- Toffler O. (2004) Metamorfozy vlasti [The Metamorphosis of Power]. M.: AST. (In Russian)
- Hardt M., Negri A. (2006) Mnozhestvo: vojna i demokratija v jepohu Imperii [Many: War and Democracy in the Age of Empire]. M.: Kul'turnaja revoljucija. (In Russian)
- Hodzhson Dzh. (2001) Social'no-jekonomicheskie posledstvija progressa znanij i narastanija slozhnosti [Socio-economic Consequences of the Progress of Knowledge and the Increasing Complexity] *Voprosy jekonomiki.* № 8. (In Russian)
- Chukhno A.A. (2006) Dialektychna filosofija i metody ekonomichnoi teorii [Dialectical Philosophy and Methods of Economic Theory] *Ekonomichna teoriia.* № 4. (In Ukrainian)
- Bell D. (1979) The Social Framework of Information Society. The Computer Age: A twenty year view. Massachusetts. (In English)
- Drucker P. (2006) Post-Capitalist Society. Philadelphia: University of Pensilvania Press. (In English)

Надійшла в редакцію 17.09.2015 р.

ON THE METHODOLOGY FOR THE FORMATION OF THE THEORY OF KNOWLEDGE BASED ECONOMY IN THE CONCEPT OF POST-INDUSTRIAL SOCIETY

Volodymyr Rybalkin

Author affiliation: Doctor of Economics, Prof., National Aviation University.
E-mail: serg64@ukr.net.

The author considers civilizational and formational approaches to the analysis of post-industrial society, the incompleteness of the process of establishing its economy and immaturity of the theory of knowledge based economy at the present stage of its formation. Proved that the formation approach as a methodological tool of the ascent from the abstract to the concrete in the cognition of any particular historical society has the function of structuring the entire array of material culture and therefore is adequate for the investigation of post-industrial economy. Revealed the relationship between the notions of "civilization" and "socio-economic system" as a whole and its organic component. On this basis, the author considers the formational approach as an organic component of the civilizational approach.

Defined the components of the general paradigm of the theory of knowledge based economy, its subject, and the role of theoretical (scientific) knowledge in the post-industrial economy. Argued the dual social nature of scientific knowledge as an object of individual-and-social appropriation; revealed the essence and relationship of scientific information and theoretical knowledge. Formulated the content of the initial and basic production relation of the economic system of post-industrial society.

Key words: civilizational approach, formational approach, post-industrial economy, theory of knowledge based economy, scientific information, theoretical knowledge.

JEL: B410.